

महाराष्ट्र : प्रास्ताविक

* सन १९५६ पर्यंत प. महाराष्ट्र, गुजरात व उत्तर कर्नाटक - मुंबई राज्य.

* त्यावेळी मराठी भाषिक विदर्भ → मध्य प्रांतान.

मराठवाडा → हैद्राबाद राज्यास

* २ नोव्हें १९५६ - मराठी व गुजराती भाषिकांच्या द्वैभाषिक मुंबई राज्याची स्थापना. (फाजल हानी आयोग) १९५३

त्यामध्ये: कच्छ व लोराष्ट्र - गुजराती भाषिक

मराठवाडा, विदर्भ किंवा कराड - मराठी भाषिक

* ६ मे १९६० - स्वतंत्र महाराष्ट्राची निर्मिती.

स्थान, विस्तार, क्षेत्रफळ व सीमा

उत्तर ⇒ अक्षावृत्तीय विस्तार → १५°८' उत्तर ते २२°१' उत्तर

रेखावृत्तीय विस्तार → ७२°६' पूर्व ते ८०°९' पूर्व

विस्तार ⇒ पूर्व-पश्चिम - सांखी ८०० किमी.

उत्तर-दक्षिण - सांखी ७०० किमी.

क्षेत्रफळ ⇒ एकूण क्षेत्रफळ ⇒ ३,०७,७१३ चौ. किमी. (देशान राजस्थान, म. प्रदेश नंतर तिसरा क्रमांक)
देशाच्या एकूण क्षेत्रफळापैकी ९.३६% भाग.

सीमा ⇒

पूर्व/इशान्य ⇒ म. प्रदेश, छत्तीसगड स्वतंत्र अधिकृत सीमा

पश्चिम ⇒ अरबी समुद्र

उत्तर ⇒ म. प्रदेश

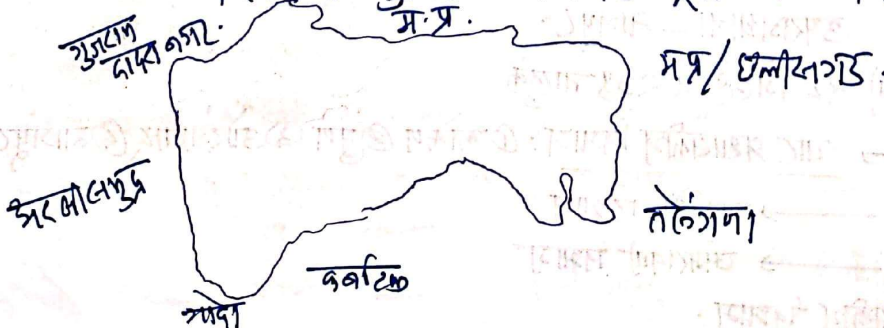
दक्षिण ⇒ कर्नाटक व गोवा स्वतंत्र सीमा

वायव्य ⇒ गुजरात व दादरा नगर हवेली. (वायव्य सीमेवरून जमदी)

आग्नेय ⇒ तेलंगणा (आग्नेय सीमेवरून इंद्रावती)

⇒ उत्तर सीमेवर सातपुडा पर्वत, पश्चिम प्रांतात सह्याद्री पर्वत,

⇒ एकूण ७५१७० किमी लांबीच्या समुद्र किनाऱ्यापैकी महाराष्ट्राला ७२०० किमी. (९.५८% किनासा)

② → प्रादेशिक व प्रशासकीय विभाग

प्रादेशिक विभाग

- ✓ ① कोकण
- ✓ ② पश्चिम महाराष्ट्र (खानदेशसह)
- ✓ ③ मराठवाडा
- ✓ ④ विदर्भ

① कोकण →

अखी समुद्रास लागून अवलेले सह्याद्रीच्या पश्चिमेकडील एकाच अक्षांश भाग
(अखी समुद्र व सह्याद्री दरम्यानचा पट्टा)

- ⇒ यामध्ये ठाणे, पालघर, मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, रायगड, रत्नागिरी, विंधुदुर्ग.
- ⇒ एकूण क्षेत्रफळ - ३०,७२१ चौ.किमी.

② पश्चिम महाराष्ट्र →

आज सह्याद्रीच्या पूर्वेकडील लागून अवलेले पुणेला जिल्हे.

- ⇒ ① नाशिक ② अहमदनगर ③ पुणे ④ सातारा ⑤ सांगली ⑥ सोलापूर ⑦ कोल्हापूर.
- ⇒ गोदावरी, प्रवरा, भीमा, कोयना, कृष्णा, पंचगंगा या नद्यांनी समृद्ध.
- एकूण क्षेत्रफळ - ८९८५३ चौ.किमी.

खानदेश →

तापच्या खोऱ्यातील भाग. जळगाव, झुळे व मंथूरवार - तीन जिल्हे.

एकूण क्षेत्रफळ - २४९१५ चौ.किमी.

③ मराठवाडा →

प. महाराष्ट्र, विदर्भ व खानदेश या दरम्यानचा भाग.

वृद्धतारा भाग - त्रयोदारी नदीच्या

आठ जिल्हांचा समावेश - औरंगाबाद, हिंगोली, परभणी, जालना, लातूर, बीड, उस्मानाबाद, नांदेड

क्षेत्रफळ - ६४८१३ चौ.किमी.

④ विदर्भ

महाराष्ट्राच्या पूर्वेकडील भाग. वसाहती प्रांतीय प्रदेशात.

विदर्भ नावाच्या राज्याची वसाहत - कुडिगिपूर - प्राचीन राजधानी.

अकरा जिल्हांचा समावेश - नागपूर, अमरावती, यवतप्राळ, अकोला, वर्धा, गडचिरोली, अंभार, गोंदिया, चंद्रपूर, बुलढाणा व वाशिम.

एकूण क्षेत्रफळ → ९७,४०४ चौ.किमी.

प्रशासकीय विभाग

- ⇒ राजधानी - मुंबई, उपराजधानी - नागपूर.
- ⇒ १ मे १९६० रोजी २६ जिल्हे व २३५ तालुके
- ⇒ निमित्तीच्या वेळी → याच प्रशासकीय विभाग: ① कोकण ② पुणे ③ औरंगाबाद ④ नागपूर
- पुणे विभागातून → नाशिक विभाग
- नागपूर → अमरावती विभाग
- साध्या साठ प्रशासकीय विभाग.

① कोकण विभाग → मुंबई विभाग अखेरी मृणनात.

→ क्षेत्रफळ ३०७२८ km^2 (सर्वात लहान)

→ सात जिल्हे - मुंबई शहर, मुंबई उपनगर, ठाणे, पालघट, रायगड, रत्नागिरी, सिंधु.

② पुणे विभाग

→ पुणे, सातारा, सांगली, सोलापूर, कोल्हापूर - पंच जिल्हे.

→ क्षेत्रफळ ५७२७५ km^2

③ नाशिक विभाग

→ नाशिक, अहमदनगर, जळगाव, धुळे, नंदूरवार - पंच जिल्हे.

→ क्षेत्रफळ ५७४९३ km^2

④ औरंगाबाद विभाग

→ औरंगाबाद, जालना, बीड, अहमदनगर, लातूर, परभणी, हिंगोली, नांदेड

सर्वात जास्त जिल्हे - आठ जिल्हे - (सर्वाधिक)

→ क्षेत्रफळ - ६४८९३ km^2 - सर्वात मोठा.

⑤ अमरावती विभाग

→ अमरावती, यवतमाळ, अकोला, वाशिम, वुसदाणा - पंच जिल्हे

→ क्षेत्रफळ ४६०२७ km^2

⑥ नागपूर विभाग

→ नागपूर, अंभारा, जोंदिघा, चंद्रपूर, गडचिरोली व वर्धा - सहा जिल्हे

→ क्षेत्रफळ ५१३७७ km^2

→ राज्य व जिल्ह्यांच्या सीमा

गुजरात → पालघट, नाशिक, धुळे, नंदूरवार - चार

दादरा नगर हवेली → पालघट

म-प्रदेश → नंदूरवार, धुळे, जळगाव, वुसदाणा, अमरावती, नागपूर, अंभारा व जोंदिघा - आठ

छत्तीसगड → जोंदिघा, गडचिरोली = दोन.

तेलंगणा → गडचिरोली, चंद्रपूर, यवतमाळ, नांदेड - चार

कर्नाटक → सिंधुदुर्ग, कोल्हापूर, सांगली, सोलापूर, अहमदनगर, लातूर, नांदेड = सात.

गोवा → सिंधुदुर्ग.

→ १ मे १९६० अंमल झालेल्या १० जिल्ह्यांची मारिती:

① सिंधुदुर्ग → रत्नागिरी प्रधुन → १ मे १९८१

② जालना → औरंगाबाद - १ मे १९८१

③ लातूर → अहमदनगर - १६ ऑग १९८२

④ गडचिरोली → चंद्रपूर - २६ ऑग १९८२

⑤ मुंबई उपनगर → वृहन्मुंबई - ४ ऑक्टो १९९०

⑥ वाशिम → अकोला - १ जुलै १९९८

⑦ नंदूरवार → धुळे - १ जुलै १९९८

⑧ हिंगोली → परभणी - १ मे १९९९

⑨ जोंदिघा - अंभारा प्रधुन - १ मे १९९९

⑩ पालघट - गंगे प्रधुन - १ ऑक्टो १९९८

⇒ १ जाने १९९१ - कुठंबा जिल्ह्याचे नार रायगड
 सध्या राज्यात ३६ जिल्हे, ३५५ तालुके,
 प्रशासकीय विभागाबद्दल - सर्वाधिक तालुके - औरंगाबाद - ७६ तालुके
 सर्वात कमी तालुके - कोकण - ४७ + ३ (मुक्द उपनगरातील अंधेरी, बोरीवली, कु)

⇒ पुणे - ५८ तालुके जाशिके - ५५ तालुके
 औरंगाबादी ५६ तालुके जाशिके - ६५

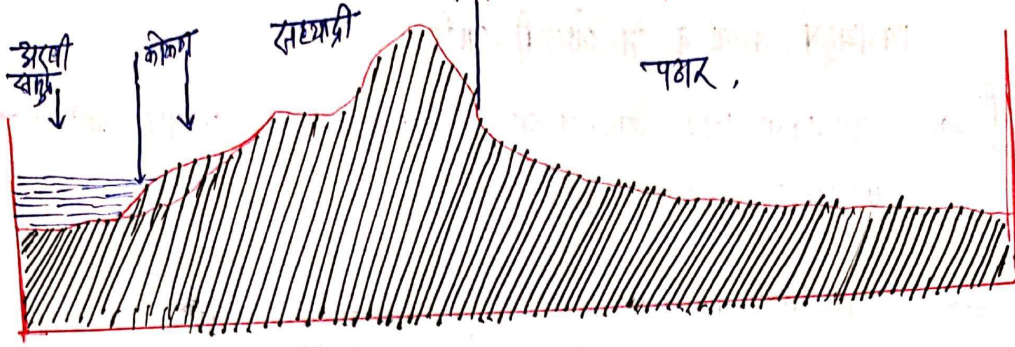
→ सर्वाधिक तालुके असणारा जिल्हा - १) नांदेड (औरंगाबाद विभाग) - ९६ तालुके
 २) यवतमाळ (औरंगाबादी विभाग) - ९६ तालुके
 ३) मुक्द उपनगर (कोकण) - ७ तालुके
 ४) धुळे (जाशिके) - ४ तालुके
 सर्वात कमी - - - - -

मंवीन ठरणे व पालघर जिल्ह्याविषयी

	ठाणे	पालघर
क्षेत्रफळ	४२५५ km ²	५३५५ km ²
स्थान	पारंपार्या दक्षिणेस कोकण विभाग	ठाण्याच्या उत्तरेस कोकण विभाग
तालुके	सात	आठ
प्रादेशिक	वृत्तव्या मात्र खेळ मंडळाच्या, उच्छ्वास प्रकल्प नदी	उत्तरेकडे खेळ प्रदेश उत्तरेला केंद्रणा पश्चिणेला उच्छ्वास नदी
नद्या	उत्तर भागात आगदी नदी व शिंदी भागात ताणसा नदी	केंद्रणा नदीचेर - उच्छ्वास नदी व निम्ब नदीचेर - गोडक सागर नदी
लोकसंख्या	८०,७०,०३२	२९,९०,११६
लिंगानुपात	८९१ साक्षरता ९२३	९७७ साक्षरता ८९३
साक्षरता दट	७५%	५७.१५

- * सर्वात घारपणे पालघर जिल्ह्याची क्षेत्रफळ ठरणे जिल्ह्यापेक्षा अधिक असूनदेखील लोकसंख्या मात्र जवळजवळ निपटवे कमी आहे.
- * ठरणे जिल्ह्यात साक्षरता दट अधिक दिवून येता.
- * सर्वसाधारण लिंगानुपातर पालघर जिल्ह्याचे जाल असले तरी साक्षरता लिंगानुपातर ठरणेचे जाल आहे.
- * पालघर जिल्ह्यात शिंदी नदीची लोकसंख्या अधिक आहे सध्या लोकसंख्येच्या दुमारे ३३%
- * ठरणे जिल्ह्यात शिंदी नदीची - - - - - आहे.

② - रचनात्मक (प्राकृतिक) भूगोल व भूगर्भ रचना

कोकण किनारपट्टी

→ सह्याद्री व अरबी सागर - या दरम्यानची लांबट, चिंचोळी किनारपट्टी.

निर्मिती → सह्याद्री पर्वताचा प्रस्तरभंग होवून

लांबी, रुंदी, क्षेत्रफळ → दक्षिणेकडून लांबी 720 KM - उत्तरेकडे हलणूपासून दक्षिणेकडे वेवूली.
उत्तरेकडे दमणगंगा नदी ते दक्षिणेकडे तेरेकोळे

पूर्वपश्चिम रुंदी → सरासरी 30 ते 60 KM.

मुंबईच्या उत्तरेकडे रुंदी अधिक 90 ते 95 KM

कारण सह्याद्री पठाराकडे वळलेला आहे.

उदा. अरबास नदीच्या खोऱ्यात रुंदी 100 KM.

दक्षिणेकडे आगता रुंदी सरासरी 40 ते 45 KM.

निष्कर्ष: जसजसे उत्तरेकडे जावे तस तसे कोकण रुंदी वाढत जाते तर दक्षिणेकडे जावे तस तसे ~~रुंदी वाढत~~ कमी होत जाते.

क्षेत्रफळ → 30394 KM^2

प्राकृतिक रचना

→ डोंगराकऱ्यांनी व्यापलेला कमी उंचीचा सरवळ भाग.

→ नद्यांच्या खोऱ्यात वरहिलेले मैदानी भाग

→ किनारपट्टी जवळ सागुनसापाये पासून सरासरी उंची 15 मीटर.

सह्याद्रीच्या वाजूला म्हाग्रेच पूर्वेकडे उंची वाढत जावून 250 मीटर

→ प्रदेशाच्या खर्वलाधारण उतार पूर्वपश्चिम

→ जसजसे उत्तरेकडे जावे तस तसे उंची ~~वाढत~~ जाते.

① रवसायी ⇒ पार्श्वेकडे अरबी सागराच्या सरवळ भागात रवसायी

② वसायी ⇒ पूर्वेकडे (जवळच्या) डोंगराळ भागात वसायी.

③ खाड्या ⇒ भूदाली पाणी नदीच्या मुखान जेथपर्यंत आण शिले तेवढ्या

नदीच्या आगता 'खाडी' असे म्हणतात.

मुंबईच्या उत्तरेकडे दातीवार व वसईची खाडी, वसईच्या दक्षिणेकडे जयगड

पर्यंत धरमतर, राजापुरी, बाणकोट, दासोळ व जयगड नट दक्षिणेश
विजयदुर्ग, कर्ली व तेदकोल्ही रवाडी.

पूळणी → समुद्रकिनार्याजवळ साठवि लारांच्या स्वयंभू कायडि निर्माण झालेल्या वाळूच्या
पट्ट्याला 'पूळण' म्हणतात.

वंदरे → ललामोठी ५० वंदरे.
मुक्डी व ल्हाव शेवा ही मोठी वंदरे. ४८ ललाम.

वेडे → चारही बाजूनी ~~समीची~~ पाण्याने वेढलेला जमीनीचा भाग.
मुक्डी, साष्टी, खांदेरी, अंदेरी, कुरटे, जांजेरा, घारापुरी व अंजदिव ही वेडे.

<u>सागरी किल्ले</u> →	जळदुर्ग → सिंधुदुर्ग → सिंधुदुर्ग	समुद्रतटीय किल्ले
	जांजेरा → शयगड	अनाळी → पाळघर
	कासा → रायगड	कवडी → पाळघर
	रवांदेरी उंदेरी → शयगड	फोणाविरी → रायगड
	दखणदुर्ग → रत्नागिरी	घोळ → रायगड
	विजयदुर्ग → सिंधुदुर्ग	जयगड → रत्नागिरी
		रत्नगड → रत्नागिरी

जैंगरी किल्ले → ठाणे → माहुली, अंतरगड, पळसगड
रायगड → कवळी, शिवघर, मलंगगड व रायगड
रत्नागिरी → जयगड, फत्तेगड, पूर्णगड व कणकदुर्ग
सिंधुदुर्ग → रांगणा, देवगड, अशवंतगड, मनोदरगड, अरनगड
पदमगड, सर्जेकोट.

उपविभाग - उत्तर कोकण → पाळघर, ठाणे, मुक्डीशार, मुक्डी उपनगर आणि रायगड
दक्षिण कोकण → रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग

३) सह्याद्री पर्वत किंवा पश्चिम घाट, सह्याद्रीच्या व सातपुडा पर्वतांच्या पर्वतरांगा

सह्याद्री ⇒ भारताच्या पश्चिम किनारपट्टीस समांतर - अवशिष्ट पर्वत - भूतळावर उंचवटे विमणित होवून

दख्खनच्या पठाराची पश्चिम किना विस्थित करतो.

लांबी ⇒ 1600 कि.मी. - उत्तरेस सातमाळा डोंगरापासून दक्षिणेस कल्याणकुमारीपर्वत.

महाराष्ट्रात ⇒ 750 कि.मी.

सरासरी उंची 915 ते 1220 मीटर

उत्तरेकडे उंची जास्त दक्षिणेकडे कमी होत गेली.

पश्चिम वाजू तीव्र उताऱ्याची असून पूर्वे वाजू ही सौम्य उताऱ्याची.

नद्यांचा जलविभाजक:

० अरबी समुद्राला मिळणाऱ्या पश्चिमकालिनी नद्या → कोकणातील नद्या, तापी, नर्मदा

० बंगालच्या उपसागराला मिळणाऱ्या पूर्वकालिनी नद्या → गोदावरी, कृष्णा, श्रीरामा

शिखरे

वटुतेक शिखरे 98 ~~100~~ 00 मीटर पेक्षा जास्त उंचीची.

कळसुवाडे - 9686 मी. - अहमदनगर जिल्हा.

साह्येद - 9560 मी. नाशिक

महाबळेश्वर - 9430 मी. - अहमदनगर

सातशिंगी - 9496 मी. नाशिक

हरिचंद्रगड - 9428 मी. अहमदनगर

नोरणा - 9408 मी. पुणे.

शिंभी - 9283 - रायगड

मुष्टेद - 9345 नाशिक

राजगड - 9306 पुणे.

रायदेश्वर - 9303 मी. - और-पुणे.

अस्तंग - 9325 मी. नंदुरवार

नौसा - 9239 मी. नाशिक

वेंशद - 9944 मी. अहमदनगर

चिखलदरा - 9995 मी. अहमदनगर

लवमान - 9063 मी. धुळे.

ब्रह्मगिरी - 9308 मी. नाशिक

नागघाट - 9288 पुणे.

इरुली - 9343 सातमाळा

घाटमाथा → पर्वतांच्या किंवा शिखरावरील उंच व लपार प्रदेश

नेखजकबीळ माथेश्वर किंवा सातमाथावरील पाचगणी व महाबळेश्वर

किल्ले → घाटमाथावर शिवाजी महाराजांच्या काळातील अनेक किल्ले आहेत.

उच्च. शिवनेरी, रायगड, विरहगड, प्रतापगड, पन्हाळगड, शिवाळगड इ.

रायगड जिल्ह्यातील किल्ले - डोंगरी किल्ले -

① कोटसीगड	③ लेक	⑦ सुधागड	⑩ सातगड
② साणगड	④ लिंगणा	⑧ चंद्रगड	⑪ तळे
③ कर्जळी	⑥ सोनगड	⑨ अचितागड	⑫ घोसाळे

रत्नागिरी - ① मंजुगड ② जुमारगड ③ पासगड ④ पासोक्ष
 ⑤ मतिपनगड ⑥ रासलगड ⑦ ~~अमरगड~~ ⑧ मरवगड
 ⑨ प्राचीनगड ⑩ पासगड

विद्युदुर्ग ⇒ ① यशवंतगड ② शमगड ③ पारगड
 ④ देवगड ⑤ शंभुगड
 ⑥ पद्मगड ⑦ मन्वोदरगड

झातारा ⇒ ① प्रतापगड ② खज्जगड ③ वैशंगड ④ केजळ
 ⑤ पांडवगड ⑥ पद्मगड ⑦ मकरदंडगड
 ⑧ अजिंक्यतारा ⑨ कर्मळगड ⑩ पसंतगड

कोल्हापूर ⇒ ① पळ्हाळा ② गंगानगड ③ पावनगड
 ④ विशाळगड ⑤ फलाविधीगड ⑥ चापगड
 ⑦ सुंदरगड ⑧ पाखगड ⑨ सामानगड

पुणे ⇒ ① लोहगड ② विरगड ③ मिलापूर ④ पुरंदर
 ⑤ प्रचंडगड ⑥ शिवनेरी ⑦ तोरणा
 ⑧ वज्रगड ⑨ राजमन्ची ⑩ राजगड

अहमदनगर ⇒ ① हरिचंद्रगड ② घनवीर गड ③ राजगड
 (सयदरगड)

नाशिक ⇒ ① भाकणा ② अलवं-कुलव ③ घोडप ④ चांदकड
 ⑤ साण्हेर मुल्हेर ⑥ अंकाई-टंकाई ⑦ मांगीतुंगी ⑧ मदनगड-विप

अकोला ⇒ ① अरदगड

अमरावती ⇒ ① वाशिमगड

उस्मानाबाद ⇒ ① अळदुर्ग ② परंगड

औरंगाबाद ⇒ ① अतूर ② जंजाळ जिल्हा/वैशंगड ③ तपनगड
 ④ देवगिरी ⑤ मांगशीमाता ⑥ मरादेवटक/लोसा ⑦ लहुगड ⑧ वेताळगड
 ⑨ लुणोरा

औंधिया → ① औंधियाचा प्रतापगड

चंद्रपूर → ① चळ्हाट्या ② भास्किगड ③ मद्रावनी ④ लोहगड ⑤ चंद्रखेडा ⑥ गेड राजना

जळगाव → ① अमरकनेर्या ② कळेरगड
 ③ चहादेरपूरचा जिल्हा

६ पारोळ्याचा किल्ला: सदाशिव दामोदर यांनी १५२७ मध्ये बांधला - मुईकोट

सांगे जिल्हा

खिरी खिरी घाट

सह्याद्री पर्वताने उत्तरेकडून घाटांचे क्रम पुढीलप्रमाणे.
शिरघाट, थळघाट, माळशेजघाट, नाणेघाट, श्रीमंशकेट घाट, सावळीघाट, कोरघाट,
खिरीघाट, कुमाघाट, कवळयाघाट, शेवत्याघाट, वरघा घाट, ढवळ घाट, पारघाट,
कशेडीघाट, हातखोटेघाट, उत्तर निवराघाट, कुजालीघाट, दक्षीण निवरा घाट, आंबा
अणुल्लुराघाट, बुईबावडा घाट, फरुळ घाट, फोडा घाट, हनुमंते घाट, आवोली घाट,
व रामघाट.